

Д. Ю. Нестеров, заступник начальника
головного управління Пенсійного фонду України
в Дніпропетровській області,
аспірант Дніпропетровського університету
економіки та права ім. Альфреда Нобеля

МЕХАНІЗМИ ПРАВОВОГО ТА ОРГАНІЗАЦІЙНОГО ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ПЕНСІЙНОГО СТРАХУВАННЯ В УКРАЇНІ

Проаналізовано прийняті нормативно-законодавчі акти у сфері пенсійного страхування, на основі яких здійснюється механізм соціального захисту населення. Визначено основні напрями подальшого вдосконалення правового регулювання пенсійною сферою.

Ключові слова. Державне регулювання, соціальна політика, пенсійне страхування, пенсійна сфера, механізм державного регулювання.

Enacted statutory lawgiving acts in pension assurance sphere, on basis of which the mechanism of social population defence is implemented, have been analyzed. The main ways of further development of legalistic regulation in pension sphere have been defined.

Key words. State regulation, social policy, retirement benefit scheme, mechanism of state regulation.

Постановка проблеми (постановка проблеми у загальному вигляді та її зв'язок з важливими науковими чи практичними завданнями). Правове забезпечення у сфері пенсійного страхування виявляється в установленні правових засад щодо відносин між усіма ланками цього процесу: державою, органами пенсійного страхування, роботодавцями, працівниками та непрацездатними громадянами.

Закони України, укази Президента встановлюють обов'язки, права та відповідальність сторін, які беруть участь у страхуванні. Вони передбачають правові норми, згідно з якими на Кабінет Міністрів України, Міністерство соціальної політики, Пенсійний фонд України, інші органи державної виконавчої влади покладаються завдання розробки конкретних постанов, інструкцій та положень щодо забезпечення виконання законів. Постанови Кабінету Міністрів України, правління Пенсійного фонду та інших державних цільових фондів деталізують статті законів та розробляють механізм їх реалізації в практичній діяльності. Крім того, Кабінет Міністрів України має право видавати в межах своєї компетенції та повноважень нормативні акти, що безпосередньо стосуються соціального захисту населення.

У зв'язку із цим, актуальним є розгляд прийнятих законодавчих актів у сфері пенсійного забезпечення та їх взаємозв'язок між собою.

Аналіз останніх досліджень і публікацій (аналіз останніх досліджень і публікацій, в яких започатковано розв'язання даної проблеми і на які спирається автор, виділення не вирішених раніше частин загальної проблеми, котрим присвячується означена стаття). Досліджували удосконалення механізму правового регулювання пенсійного страхування такі вітчизняні вчені: Б. О. Зайчук, О. Б. Зарудний, К. І. Козлов, Е. М. Лібанова, Б. О. Надточій, І. М. Сирота, І. М. Ткачук, Є. М. Чертикін, Б. С. Юровський та ін. Разом із тим питання ефективного нормативно-правового регулювання в системі пенсійного страхування залишається одним із ключових напрямів державної соціальної політики.

© Д. Ю. Нестеров, 2011

Мета статті (формулювання цілей статті (постановка завдання). Мета дослідження в оцінці сучасного стану нормативно-законодавчого регулювання пенсійного страхування, його впливу на стан соціального захисту населення та визначенні основних напрямів удосконалення правового механізму реалізації пенсійної реформи.

Для реалізації вищезазначеної мети поставлено низку завдань, зокрема: простежити зміни в законодавстві, що регулюють взаємовідносини між суб'єктами пенсійного страхування; визначити напрями вдосконалення існуючих нормативно-правових взаємовідносин між суб'єктами у сфері пенсійного страхування.

Виклад основного матеріалу (виклад основного матеріалу дослідження з повним обґрунтуванням отриманих наукових результатів). Після здобуття незалежності перед Україною постало питання розробки національного законодавства з пенсійного забезпечення та нової стратегії соціального захисту, яка б відповідала ринковим умовам, забезпечувала кращу соціальну захищеність пенсіонерів за одночасного досягнення макроекономічної стабілізації.

Початком цієї роботи стало схвалення 5 листопада 1991 р. Верховною Радою України Закону України "Про пенсійне забезпечення" [1]. У зв'язку із цим національна солідарна пенсійна система започаткувала свій перехід до функціонування на страхових засадах, коли у грудні 1990 р. було створено Українське республіканське відділення Пенсійного фонду СРСР, на базі якого в січні 1992 р. засновано Пенсійний фонд України [2].

Тоді сформувалася незалежна від державного бюджету України система фінансових потоків, цільовим призначенням яких стало пенсійне забезпечення громадян. Бюджет Пенсійного фонду України складався за рахунок коштів, що відраховувалися підприємствами і організаціями, а також за рахунок страхових внесків громадян. Крім того, кожному працюючому за місцем роботи щорічно заповнювався вкладний лист до трудової книжки з позначкою сплаченої суми страхових внесків у розмірі одного відсотка нарахованого заробітку.

Це була своєрідна перехідна форма до запровадження персоналізованого обліку страхового стажу і сплачених внесків до Пенсійного фонду України, розрахована на створення в майбутньому більш справедливої пенсійної системи. На наш погляд, ця перехідна система не була пристосована до нових економічних умов, тому потребувала реформування.

Водночас Закон України “Про пенсійне забезпечення” майже нічим не відрізнявся від аналогічного Закону СРСР 1990 р. Винятком стало суттєве розширення пільгових категорій пенсіонерів, які отримали право на достроковий вихід на пенсію. Найбільш вагомим недоліком Закону України “Про пенсійне забезпечення”, на нашу думку, було те, що він не враховував демографічного чинника під час створення пенсійної системи. На жаль, тоді українські політики ще не усвідомлювали, що процес старіння населення є об’єктивним соціальним феноменом, який треба враховувати під час побудови пенсійної системи.

Ухвалення низки законодавчих актів, які встановили пільговий вік виходу на пенсію, стало однією з головних причин зростання кількості пенсіонерів в Україні. На 5–15 років було знижено віковий ценз для виходу на пенсію за віком на пільгових умовах понад 20 категоріям працівників (в окремих галузях це поширюється майже на всіх працюючих), а також для виходу на пенсію за вислугою років. Сюди належать працівники автотранспорту, освіти, охорони здоров’я, прокуратури, суду, сільського господарства. Значно знижено вік виходу на пенсію учасникам ліквідації наслідків Чорнобильської катастрофи. При цьому розміри пільгових пенсій здебільшого перевищують пенсії за віком. Частка пенсіонерів, які отримують пенсію за віком на пільгових умовах, за перші 10 років незалежності зросла з 9,4 до 14,8 %. І це незважаючи на те, що відповідно до пенсійного законодавства підприємства зобов’язані самі забезпечувати фінансування пільгових пенсій (п. “б”–“з” ст. 13 Закону “Про пенсійне забезпечення” [1]), за рахунок додаткових відрахувань до Пенсійного фонду, до досягнення працівниками звичайного пенсійного віку. Відповідних пільг вимагали також бібліотекарі, працівники архівів і т. д. Згодом тенденції до встановлення особливих умов пенсійного забезпечення окремих категорій працівників ще більше посилювалися, особливо в умовах фінансової нестабільності пенсійної системи.

Пошук нових джерел надходження коштів, необхідних для покриття дефіциту пенсійної системи на початку 90-х рр. минулого століття, завершився тим, що Верховна Рада запровадила надзвичайно високий тариф страхового збору з підприємств – 55,88 % фонду оплати праці, який “протримався” лише протягом 1 кварталу 1992 р. У сукупності з подібними рішеннями в податковій системі це стало одним з головних чинників тінізації економіки України на початку 90-х рр. минулого століття і, врешті-решт, призвело до утворення заборгованості з виплати пенсій (у 1997–2000 рр.). З квітня 1992 р. Верховна Рада змушена зменшити ставку відрахувань підприємств до Пенсійного фонду України до 32 %, оскільки це також негативно впливало на конкурентоспроможність українських товарів.

У чинному пенсійному праві існує також невелика кількість локальних нормативних актів, що приймаються підприємствами й організаціями з метою мотивації трудової діяльності працівників. Так, у ст. 9-1 Кодексу законів про працю України зазначено: “... підприємства, установи і організації у межах своїх повноважень і за рахунок власних коштів можуть встановлювати додаткові трудові й соціально-побутові пільги для своїх працівників” [3]. Ця стаття Кодексу, а також закони України “Про підприємства”, “Про підприємництво”, “Про акціонерні товариства” та деякі інші правові акти свого часу стали законодавчою базою для створення недержавних пенсійних фондів.

У 1993 р. Міністерство праці розробило новий програмний документ – “Концепцію соціального забезпечення населення України” [4], в якій уперше було запропоновано комплексну реформу національної системи соціального забезпечення. Верховна Рада України схвалила Концепцію 21 грудня 1993 р.

Тоді ж з метою реалізації даної Концепції було розроблено рамковий Закон України “Основи законодавства України про загальнообов’язкове державне соціальне страхування” [5], який у січні 1998 р. був ухвалений Верховною Радою України. Цей закон спрямовано на виконання таких завдань: запровадження п’яти окремих програм соціального страхування, до яких належить і пенсійне страхування; визначення населення, що підпадає під обов’язкове соціальне страхування і стимулювання його до переходу з неформального і тіньового сектора економіки до легального; перерозподіл фінансової відповідальності за соціальне забезпечення між державою, працівниками й працедавцями; розмежування коштів державного бюджету від основної частини видатків на соціальне страхування, а також запровадження принципу саморегулювання у фінансовій системі, яка обслуговуватиме самостійні програми соціального страхування; створення представницьких органів для системи соціального страхування і процедури делегування їх повноважень; запровадження державного нагляду за функціонуванням системи, визначення джерел фінансування та врегулювання процедури визначення страхових внесків; персоналізація обліку внесків кожної застрахованої особи; визначення соціальних послуг і матеріального забезпечення, які залежать від сплачених страхових внесків.

Незабаром Верховна Рада України прийняла нове пенсійне законодавство, наближене до європейського рівня, що ґрунтується на принципах соціальної, фінансової стабільності та сприяння економічному розвитку. Сучасне законодавство про пенсійне забезпечення базується на Конституції

Україні [6], складається із законів України “Про загальнообов’язкове державне соціальне страхування” [7], “Про недержавне пенсійне забезпечення” [8], а також законів, якими встановлюються умови пенсійного забезпечення, міжнародних договорів з пенсійного забезпечення, та нормативно-правових актів, прийнятих відповідно до законів про пенсійне забезпечення, що регулюють відносини у сфері пенсійного забезпечення в Україні.

Крім того, на даний час пенсійне забезпечення населення України регламентується ще рядом законів України: “Про затвердження прожиткового мінімуму”, “Про основи соціальної захищеності інвалідів в Україні” [9], “Про статус і соціальну захищеність громадян, потерпілих в результаті Чорнобильської катастрофи” [10], “Про соціальний і правовий захист військовослужбовців і членів їх сімей” [11], “Про пенсійне забезпечення військовослужбовців і осіб начальницького і рядового складу органів внутрішніх справ” [12], “Про державну службу” [13], “Про наукову і науково-технічну діяльність” [14], “Про статус народного депутата України” [15], “Про державну підтримку засобів масової інформації і соціальний захист журналістів” [16], “Про статус суддів” [17], “Про прокуратуру” [18] тощо.

Велике значення має адаптація вітчизняного пенсійного законодавства до європейських стандартів, що пов’язано, з одного боку, з прагненням України до вступу в Європейський Союз, а з іншого – з необхідністю вирішення питань пенсійного забезпечення мільйонів наших співвітчизників, що працюють за межами країни.

Нині питання пенсійного забезпечення в Україні регулюються понад тридцятьма законами, які встановлюють спеціальні умови пенсійного забезпечення окремих категорій і нерідко дублюють одне одного. Тому актуальним стає питання систематизації пенсійного законодавства, вироблення єдиних методологічних підходів до правового регулювання у сфері пенсійного забезпечення.

На підставі узагальнення чинної нормативно-правової бази пенсійної системи її класифікують за певними ознаками. Ця класифікація дасть можливість поглибити розуміння пенсійного страхування, сприятиме його розвитку та удосконаленню [19, 7].

Правове регулювання у сфері загальнообов’язкового державного пенсійного страхування можна визначити як форму регулювання суспільних відносин у цій сфері, за допомогою яких поведінка учасників цих відносин приводиться у відповідність до вимог, що розміщуються в нормах права.

Об’єктом правового регулювання є суспільні відносини, що виникають у сфері загальнообов’язкового державного пенсійного страхування (сплата страхових внесків, призначення й виплата пенсії, добровільна участь у системі пенсійного страхування, формування і використання страхових коштів, управління системою пенсійного страхування, права, обов’язки, відповідальність тощо учасників тощо).

У процесі правового регулювання у сфері пенсійного страхування використовуються як імперативні (вказують на необхідність діяти певним чином), так і диспозитивні (передбачають вибір особою того чи іншого варіанта поведінки) правові норми і норми, які встановлюють міру відповідальності учасників правовідносин. Об’єктивно переважна більшість правових норм у сфері пенсійного страхування має імперативний характер.

У ст. 46 Конституції України визначено право громадян на пенсію у випадку втрати працездатності, настання старості, а також втрати годувальника. Це право гарантується створеною в нашій країні державною системою соціального страхування, яка на даний момент реформується, за рахунок страхових внесків громадян, підприємств, установ і організацій, а також бюджетних та інших джерел соціального забезпечення; створенням мережі державних комунальних, приватних закладів для догляду за непрацездатними.

Базовим законом пенсійного забезпечення є Закон України “Про загальнообов’язкове державне пенсійне страхування” від 9 липня 2003 р. (Закон набрав чинності з 1 січня 2004 р.). Цей Закон розроблено відповідно до Конституції України та Основ законодавства України про загальнообов’язкове державне соціальне страхування.

Закон України: “Про загальнообов’язкове державне пенсійне страхування” [7] визначає принципи, засади й механізми функціонування системи загальнообов’язкового державного пенсійного страхування, призначення, перерахунку і виплати пенсій, надання соціальних послуг з коштів Пенсійного фонду, що формуються за рахунок страхових внесків роботодавців, бюджетних та інших джерел, передбачених цим Законом, а також регулює порядок формування Накопичувального пенсійного фонду та фінансування за рахунок його коштів видатків на оплату договорів страхування довічних пенсій або одноразових виплат застрахованим особам, членам їхніх сімей та іншим особам.

В Україні загальнообов’язкове державне пенсійне страхування полягає в тому, що під час укладання трудового договору чи реєстрації особи як суб’єкта підприємницької діяльності виникають зобов’язання сплачувати визначені законодавцем страхові внески незалежно від волі працівника чи роботодавця.

Організаційно-правові форми та механізми недержавного пенсійного страхування можуть використовуватися для підвищення рівня грошового забезпечення понад той, який гарантує державна система обов’язкового пенсійного страхування.

Відповідно до Закону України “Про загальнообов’язкове державне пенсійне страхування” замість трудового стажу під час розрахунку пенсійної виплати тепер використовується страховий стаж. Цей Закон також передбачає певне коло застрахованих осіб, що мають право на отримання пенсій із солідарної системи.

Виключно законами про пенсійне забезпечення визначаються: види пенсійного забезпечення; умови участі в пенсійній системі чи її рівнях; пенсійний вік для чоловіків та жінок, при досягненні якого особа має право на отримання пенсійних виплат; джерела формування коштів, що спрямовуються на пенсійне забезпечення; умови, норми та порядок пенсійного забезпечення; організація та порядок здійснення управління в системі пенсійного забезпечення.

Як зазначає Е. М. Лібанова, "... на сучасному етапі розвитку суспільства пріоритетним напрямом у формуванні соціальної політики держави та розв'язанні соціальних проблем є відмова від застарілих методів державного регулювання процесів формування та використання соціальних фондів, коштів Пенсійного фонду та самої системи пенсійного забезпечення. Необхідність реформування системи пенсійного страхування зумовлена низкою взаємопов'язаних об'єктивних і суб'єктивних чинників, серед яких основними ми вважаємо такі: відсутність рівноцінного зв'язку між порядком формування Пенсійного фонду та винагородою, отримуваною з нього; поглиблення демографічної кризи; недосконалий механізм надання пільгових пенсій; збільшення кількості пенсіонерів та навантаження на працюючих; соціальну несправедливість при диференціації пенсій різними категоріями населення; політична нестабільність суспільства" [20, 23].

Розв'язання проблем соціального захисту населення і забезпечення соціальної безпеки в країні – це прерогатива держави, її законодавчих та виконавчих органів. Державне регулювання в соціальній сфері здійснюється шляхом розробки, прийняття і виконання законодавчо-нормативних актів, провідне місце серед яких займає Основний Закон – Конституція України.

У ст. 46 Конституції України закріплено право громадян на соціальний захист, що включає "право на забезпечення їх у разі повної, часткової або тимчасової втрати працездатності, втрати годувальника, безробіття з незалежних від них обставин, а також старості та в інших випадках, передбачених законом" [6].

Реалізація такого права на практиці – це забезпечення достатнього рівня добробуту громадянам держави, що відповідає міжнародним умовам, а саме ст. 22 Загальної декларації прав людини та ст. 9 Міжнародного пакту про економічні, соціальні та культурні права від 16 грудня 1966 р., згідно з яким держави, що беруть участь у даному пакті, визнають право кожної людини на соціальний захист, включаючи соціальне страхування [21, 102].

Б. С. Юровський зазначає: "... після проголошення незалежності Україна приєдналася до Міжнародного пакту, чим визнала, відповідно до правових актів Міжнародної організації праці, що основою сучасного соціального захисту в країні є дев'ять видів соціальних допомог: медичне обслуговування; допомога у разі хвороби, допомога на випадок безробіття, допомога по старості; допомога у зв'язку з нещасними випадками на виробництві; родинна допомога; допомога за умови вагітності та пологів; допомога по інвалідності; допомога в разі втрати годувальника" [22, 36].

Згідно з Конституцією України держава гарантує кожному громадянину право на працю, задовольняє потреби у здобутті освіти, охороні здоров'я, підготовці кадрів, забезпечує мінімальний рівень заробітної плати, пенсії та інших соціальних виплат. На державному рівні соціальне страхування виступає важливою складовою соціальної політики. Проте таке розуміння суспільством концепції соціального, а потім і пенсійного страхування прийшло не відразу.

Вважаємо, в цілому основні напрями сучасної соціальної політики України відповідають вимогам міжнародних стандартів та функціонують відповідно до чинного законодавства, згідно з яким основні форми соціального захисту населення – це соціальне страхування, соціальне забезпечення і соціальна допомога. Вони становлять різні елементи і реалізуються через дію механізмів державного регулювання соціального та пенсійного страхування населення.

Зважаючи на те, що мета соціального і пенсійного страхування – це визначальний вектор соціальної політики держави, на сучасному етапі розвитку державності вона полягає в гарантуванні соціального захисту населення для зменшення соціальної напруженості в суспільстві.

Висновки з даного дослідження і перспективи подальших розвідок у даному напрямку. Аналіз законодавчих та нормативних актів показав, що правова база пенсійного страхування в Україні в основному сформована, однак має певні недоліки й не дає змоги повною мірою захистити права громадян України на пенсійне забезпечення. Для впорядкування регуляторних актів у сфері пенсійного страхування необхідно на найвищому законодавчому рівні розробити та прийняти Кодекс законів України про Пенсійне страхування, в якому однозначно вирішити питання пенсійних пільг і преференцій. Це дасть змогу на практиці реалізувати принципи соціальної справедливості та рівності перед законом усіх верств населення.

Основні засади державного регулювання, формування та розвитку системи пенсійного страхування визначено чинною нормативно-законодавчою базою. Нині Уряд України приділяє велику увагу впровадженню реформи в системі пенсійного страхування, яке наразі регулюється низкою законів та підзаконних актів, котрі не завжди досконалі, а інколи й суперечливі. Законом України "Про загальнообов'язкове державне пенсійне страхування" передбачається як ліквідація пільг у пенсійній системі, так і те, що вони "тимчасово" залишаються для окремих категорій осіб на умовах раніше чинних законів.

Крім того, наявність великої кількості нормативних документів ускладнює процеси державного регулювання і контролю у сфері пенсійного страхування. Тому подальше удосконалення нормативно-законодавчої бази має здійснюватися в напрямі її спрощення та зведення до єдиних принципів її формування та контролю.

Список використаних джерел

1. Про пенсійне забезпечення : Закон України від 05 листопада 1991 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : zakon1.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi
2. Сирота И. М. Все о пенсиях, пособиях, социальной защите граждан Украины : научно-практический комментарий и сборник нормативных актов / Сирота И. – 5-е изд. перераб. и доп. – Х. : Одиссей, 2004. – 250 с.
3. Про проект Концепції соціального забезпечення населення України : Постанова Верховної Ради України від 21 грудня 1993 р. № 3758-XII [Електронний ресурс]. – Режим доступу : zakon1.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi
4. Основи законодавства України про загальнообов'язкове державне соціальне страхування : Закон України від 14 січня 1998 р. № 16/98-ВР [Електронний ресурс]. – Режим доступу : zakon1.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi
5. Про Положення про Пенсійний фонд України : Указ Президента України від 6 квітня 2011 р. № 384/2011 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://zakon1.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main
6. Конституція України : прийнята на п'ятій сесії Верховної Ради України 28 черв. 1996 р. : зі змінами згідно із Законом України від 8 груд. 2004 р. № 2222. – К. : Парламентське вид-во, 2005. – 98 с.
7. Про загальнообов'язкове державне пенсійне страхування : Закон України від 09 червня 2003 р. № 1058-IV [Електронний ресурс]. – Режим доступу : zakon1.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi
8. Про недержавне пенсійне забезпечення : Закон України від 09 липня 2003 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : zakon1.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi
9. Про основи соціальної захищеності інвалідів в Україні : Закон України від 21 березня 1991 р. № 875-XII [Електронний ресурс]. – Режим доступу : zakon1.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi
10. Про статус і соціальний захист громадян, які постраждали внаслідок Чорнобильської катастрофи : Закон України від 28 лютого 1991 р. № 2001-XII [Електронний ресурс]. – Режим доступу : zakon1.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi
11. Про соціальний і правовий захист військовослужбовців та членів їх сімей : Закон України від 20 грудня 1991 р. № 2011-XII [Електронний ресурс]. – Режим доступу : zakon1.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi
12. Про пенсійне забезпечення військовослужбовців, осіб начальницького і рядового складу органів внутрішніх справ та деяких інших осіб : Закон України від 09 березня 1992 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : zakon1.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi
13. Про державну службу : Закон України від 16 грудня 1993 р. № 3723-XII [Електронний ресурс]. – Режим доступу : zakon1.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi
14. Про наукову і науково-технічну діяльність : Закон України від 13 грудня 1991 р. № 12 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : zakon1.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi
15. Про статус народного депутата України : Закон України від 17 листопада 1992 р. № 2790-XII [Електронний ресурс]. – Режим доступу : zakon1.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi
16. Про державну підтримку засобів масової інформації та соціальний захист журналістів : Закон України від 23 вересня 1997 р. № 540/97-ВР [Електронний ресурс]. – Режим доступу : zakon1.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi
17. Про статус суддів : Закон України від 15 грудня 1992 р. № 2862-XII [Електронний ресурс]. – Режим доступу : zakon1.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi
18. Про прокуратуру Закон України : від 05 листопада 1991 р. № 1789-XII [Електронний ресурс]. – Режим доступу : zakon1.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi
19. Галицька Ю. В. Соціально-економічний механізм регулювання пенсійного страхування населення : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд.-та екон. наук : спец. 08.09.01 / Ю. В. Галицька ; Донецький національний університет Міністерства освіти і науки України. – Д., 2006. – 18 с.
20. Лібанова Е. М. Як подолати бідність / Е. Лібанова // Вісник Пенсійного фонду України. – 2006. – № 1. – С. 23–26.
21. Козлов К. І. Забезпечення соціальної безпеки як пріоритетний напрям взаємодії органів влади і громадських організацій / К. Козлов // Держава та регіони. Серія : “Державне управління”. – 2006. – № 2. – С. 101–105.
22. Юровский Б. С. Пенсии государственные и негосударственные: на что можно рассчитывать / Юровский Б. – 3-е изд., доп. и перераб. – Х. : Консульт, 2006. – 208 с.